

УДК 159.922.7:17.022.1-057.87

DOI: 10.24919/2312-8437.47.229351

ХАВУЛА Роман – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (romankhavula@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8240-0184>

Бібліографічний опис статті: Хавула, Р. (2020). Моральні орієнтири професійного становлення студентів. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 47, 117–130. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.47.229351>.

МОРАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ

Анотація. У статті моральна сфера особистості розглядається як необхідна умова існування й ефективного функціонування людини в суспільстві. Підкреслюється, що моральні норми регулюють міжособистісну взаємодію, яка пов'язана з професійною діяльністю, а основою для ефективної взаємодії між людьми виступає моральність.

Проаналізовано моральні орієнтири як основу зрілості з позицій системно-суб'єктного підходу. Зазначено, що моральні цінності формуються на основі потреб людини, а цінність загалом – за ставленням до того об'єкта, що здатний їх задовольнити. Моральні судження розглядаються як процес прийняття соціальних рішень на основі численних факторів.

Узагальнення поглядів дослідників, які займалися проблематикою моральної сфери особистості, дало змогу в межах концепції морального розвитку особистості, виокремити три стадії морального розвитку індивіда: доморальну, конвенціональну (керуються більшість членів суспільства) і постконвенційну, для досягнення якої необхідні такі чинники: соціальні контакти, високий рівень інтелекту, незалежність від авторитетів.

Визначено, що моральність – це індивідуальна властивість особистості, заснована на нормах моралі. Для формування моральності необхідні такі основні підстави: біологічна, духовна, соціальна, прагматична.

Встановлено, що вищим рівнем особистісного і професійного самовизначення є моральний, ціннісно-смысловий рівень, який чинить великий вплив на професійне самовизначення і професійне становлення людини.

Підкреслюється, що моральні орієнтири як інструмент соціальної регуляції є необхідною передумовою та ресурсом для успішного професійного становлення, відіграють найважливішу роль у протіканні професійного становлення і в ефективності професійної діяльності. Зазначено, що ключовим етапом професійного становлення при дослідженні моральних орієнтирів є здобуття вищої освіти. Виявлено, що в процесі навчання в осіб юнацького віку, моральні орієнтири відображають загальні етичні цінності, прийняті в соціумі, та служать основою для формування специфічних професійних цінностей, прийнятих у тій професії, яку опановує студент.

Ключові слова: моральна сфера; моральні норми; моральні цінності; моральні судження; моральність; моральні орієнтири.

KHAVULA Roman – Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Practical Psychology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (romankhavula@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8240-0184>

To cite this article: Khavula, R. (2020). Moralni oriientyry profesiinoho stanovlennia studentiv [Moral orientations of students' professional formation]. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia – Problems of Humanities. Psychology*, 47, 117–130. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-8437.47.229351> [in Ukrainian].

MORAL ORIENTATIONS OF STUDENTS' PROFESSIONAL FORMATION

Abstract. *The article considers the moral sphere of the individual as a necessary condition for the existence and effective functioning of man in society. It is emphasized that moral norms regulate interper-*

sonal interaction, which is associated with professional activities, and morality is the basis for effective interaction between people.

Moral guidelines as a basis of maturity from the standpoint of the system-subject approach are analyzed. It is noted that moral values are formed on the basis of human needs, and value in general is formed in relation to the object that is able to meet human needs. Moral judgments are seen as a process of social decision-making based on numerous factors.

The generalization of the views of researchers dealing with the moral sphere of personality, allowed within the concept of moral development of personality, to distinguish three stages of moral development of the individual: pre-moral, conventional (guided by most members of society) and post-conventional, which requires the following factors: social contacts, high level intelligence, independence from authorities.

It is determined that morality is an individual property of the individual, based on the norms of morality. For the formation of morality it necessary to determine the following basic foundations of morality: biological, spiritual, social, pragmatic.

It is established that the highest level of personal and professional self-determination is the moral, value-semantic level, which has a great influence on professional self-determination and professional development of a person.

It is emphasized that moral guidelines as a tool of social regulation are a necessary prerequisite and resource for successful professional development and play a crucial role in the course of professional development and the effectiveness of professional activity. It is noted that the key stage of professional development in the study of moral guidelines is the acquisition of higher education. It was found that in the process of learning in adolescents, moral guidelines reflect the general ethical values accepted in society and serve as a basis for the formation of specific professional values adopted in the profession, which is mastered by the student.

Key words: *moral sphere; moral norms; moral values; moral judgments; morality; moral guidelines.*

Постановка проблеми. Проблема моральних орієнтирів в юнацькому віці як основи для ресурсу професійного становлення має складний характер. Особливої актуальності моральна сфера особистості набуває в контексті процесу професійного становлення на етапі навчання у закладі вищої освіти, оскільки період студентства є одним з найважливіших в житті людини.

Для системного вивчення окресленої проблематики передовсім необхідно проаналізувати уявлення різних авторів про моральність як властивість особистості. **Мета статті** полягає в аналізі та виявленні психологічних особливостей моральних орієнтирів в осіб юнацького віку.

Аналіз останніх досліджень та виклад основного матеріалу. У світовій психологічній науці окреслена проблема висвітлювалася з різних сторін. Моральна сфера особистості розглядається науковцями як необхідна умова існування і ефективного функціонування людини в суспільстві. Основою для взаємодії між людьми виступає моральність. Досліджуване психічне явище широко вивчено як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології. Однак варто сказати, що для з'ясування механізмів, закладених в основу цієї взаємодії, не існує єдиного підходу. Вивчення моральних орієнтирів як основи зрілості з позицій системно-суб'єктного підходу може сприяти розв'язанню виокремленої проблеми.

У зарубіжній психології питання, пов'язані з дослідженням моральності, піднімаються у багатьох напрямках: психоаналізі (Фрейд, 1989; Еріксон, 1996); біхевіоризмі (Скіннер, 2003); гуманістичній психології (Маслоу, 1997); когнітивній психології (Бандура, 2000; Tapp & Kohlberg, 1971). З. Фрейд розглядав моральні норми як перешкоди на шляху задоволення людиною своїх біологічних потреб. «Сексуальні потяги і агресивні інстинкти, утворюючи глибинні, біологічні за своєю сутністю основи особистості, несумісні з тими вимогами, які нав'язує їй соціальне середовище з її моральними нормами» (Фрейд, 1989, с. 17). Окрема особистість, вступаючи в людське суспільство, жертвує задоволенням своїх потягів на користь суспільства. Б. Скіннер стверджував, що терапевт здатний зміцнити моральну сферу пацієнта, шляхом моментального і порівняно постійного підкріплення (Скіннер, 2003). Таким чином, не можна сказати, що автор виділяв моральну сферу в окрему категорію вивчення. А. Маслоу говорив про можливість наукової моральності. Він розділив категорії загальнолюдських цінностей, які єдині для всіх, і цінностей певних груп людей або специфічних індивідів: «Те, що я називаю фундаментальними потребами, швидше за все властиве всьому людству, отже, у людства є і загальні цінності. Але специфічні потреби породжують і специфічні цінності» (Маслоу, 1997, с. 103). Від-

повідно до цієї теорії, моральні цінності формуються на основі потреб людини, з чого випливає, що цінність формується до того об'єкта, який здатний задовольнити потребу людини.

А. Бандура говорить про розвиток моральної сфери через абстрактне моделювання – процес, при якому «спостерігачі виділяють загальні атрибути, представлені у вигляді прикладів в різних модельованих реакціях, і формулюють правила для вироблення поведінки з подібними структурними характеристиками» (Бандура, 2000, с. 65). Людина, перебуваючи в суспільстві, бачить приклади моральності, засвоює поведінку і відтворює її в аналогічних ситуаціях. Абстрактне моделювання, на думку А. Бандури, служить інструментом розвитку моральних суджень. Моральні судження – це процес прийняття соціальних рішень на основі численних факторів. Відповідно до концепції морального розвитку людини, індивід проходить три стадії морального розвитку: до-моральну, конвенційну і постконвенційну. Результатом розвитку є утворення «внутрішніх моральних стандартів», тобто «власна» мораль, у результаті чого моральна поведінка реалізується добровільно, не внаслідок страху бути покараними, або очікування винагороди, а відповідно до власних моральних принципів. Третя, постконвенційна, стадія може бути ніколи не досягнута. За словами Л. Колберга, більшість членів суспільства керуються другою стадією морального розвитку, де прояв моральності є результатом суспільних вимог до індивіда. Факторами досягнення постконвенційної стадії учений виділяє соціальні контакти, високий рівень інтелекту, незалежність від авторитетів (Tapp & Kohlberg, 1971).

У вітчизняній психології проблеми, пов'язані з дослідженням моральності, зустрічаються в роботах психологів вже в кінці ХІХ ст. У них основною проблемою є вивчення природи морального обов'язку і причини його виконання. Сучасне розуміння моральності у вітчизняній психології як найважливішої характеристики особистості, що виявляється в фундаментальному ставленні до світу і інших людей, закладено в роботах С. Рубінштейна. Він, зокрема, зазначає: «Моральне ставлення до людини – це любовне ставлення до неї. Любов виступає як твердження буття людини. Лише через своє ставлення до іншої людини людина існує як людина» (Рубінштейн, 2003, с. 387).

У нашому дослідженні під моральністю розуміється індивідуальна властивість особистості, заснована на нормах моралі. На основі аналізу підходів до формування моральності доцільно виокремити *чотири підстави моральності*: біологічну, духовну, соціальну, прагматичну. Біологічна полягає в ідеї існування вродженого «морального інстинкту». Біологічно обумовлена моральність пов'язана з розвитком емоційної сфери та набуттям навичок взаємодопомоги. Духовна основа моральності заснована на розвинених духовних потребах, включеності у творчу і гуманітарну діяльність. Виникнення моральності на підставі норм, що диктуються соціумом, утворює соціальну підставу моральності. Прагматична підстава моральності полягає в усвідомленні корисності виконання моральних норм. Тип поведінки і свідомості, властивий цій підставі, заснований на філософській концепції «розумного егоїзму» і передбачає, що в основі моральної поведінки лежить прагнення індивіда до максимізації свого етичного статусу. Аналізуючи психологічні передумови, чинники, механізми формування моральності особистості, морального самовизначення суб'єкта, не можна забувати про біологічну природу людини, яка відіграє свою роль і в таких складних психічних явищах, як моральний розвиток особистості, і вплив якої не завжди може бути скориговано впливом на психологічному рівні.

Українські дослідники Р. Павелків та М. Савчин значну увагу приділяють моральній самосвідомості як особливому конструкту психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію особистістю відповідно до них власної поведінки (Павелків, 2004).

Р. Павелків розглядає моральну сферу як складний конструкт людської психіки та поведінки, в основі якого лежить унікальне утворення, що отримало назву моральної свідомості.

А М. Савчин визначає мораль як сукупність регуляторів належної поведінки, через які людина проявляє себе як «самосвідоме та вільне створіння». Уявлення про мораль формується у процесі осмислення правильної поведінки, що базується на ідеальному понятті обов'язку (Савчин, 2009).

Відомі українські психологи (Боришевський, 2010; Булах, 2004; Москалець, 1996; Савчин, 2009) констатують існування нерозривного взаємозв'язку морального та духовного.

Як переконує М. Савчин, система моралі завжди включає відповідальність: це моральні норми й ідеали, пропоновані суспільством, та духовне, трансцендентне з вічними цінностями любові, віри, надії, мудрості (Савчин, 2009).

На думку Р. Хавули, мотиваційно-вольовий компонент є провідним та інтегративним в розвитку духовної самосвідомості, а основою індивідуально-особистісного розвитку у юнацькому віці виступає генеза його духовної самосвідомості (Хавула, 2015).

У науковому доробку Ю. Тимош моральна свідомість характеризується специфічними онтогенетичними особливостями й закономірностями розвитку в різні вікові періоди: дошкільному, молодшому шкільному, підлітковому, юнацькому та дорослому. Моральна свідомість має такі основні рівні:

1. Емоційно-почуттєвий, пов'язаний з реакціями особистості на стосунки між людьми.

2. Раціонально-теоретичний, який виражається у системі моральних понять і знань про норми, принципи, ідеали, в яких теоретично обґрунтовується моральність та її елементи; форми прояву – внутрішні й зовнішні.

До структури моральної свідомості входять такі компоненти: когнітивний (моральні уявлення, моральні поняття, моральні знання), світоглядний (моральні переконання, моральні ціннісні орієнтації, ставлення, інтерес до моральних проблем), емоційний (моральні почуття) та поведінковий (моральний мотив, моральні стосунки) (Тимош, 2018).

Моральність заснована на виконанні норм моралі та необхідна для досягнення колективних цілей і збереження суспільства. Особистість, володіючи моральністю, погодить свої дії з суспільною необхідністю для організації групової діяльності. Інструментом цього узгодження виступає мораль. Виходячи з цього, під моральністю розуміється характеристика психологічної структури особистості, що формується при взаємодії з мораллю спільноти в соціокультурному середовищі та необхідна для оцінки індивідом своїх вчинків з точки зору суспільства. Моральність характеризує відносини між різними елементами суб'єктивного досвіду. На основі моральності відбувається оцінка цих елементів, за критерієм того, наскільки вони в цей момент прийнятні, наскільки сприяють досягненню колективних цілей. Якщо такі

дії є прийнятними, тобто моральними, відбувається їх актуалізація, що: «забезпечує реалізацію різних дій індивіда» (Ряжкін, 2020, с. 78). У цьому випадку моральність виступає інструментом адаптації індивіда до соціокультурному середовищі.

Моральність – це специфічний соціально-психологічний феномен, який виникає як результат суперечності між природою і культурою, коли вимоги суспільних норм змушують людину проявляти «неприродну» поведінку. В етиці моральність – це сфера свободи особистості, при якій громадські та загальнолюдські вимоги збігаються з внутрішніми спонуканнями, завдяки особистій свідомості, що переходить у схильність творити добро. Таким чином, вивчивши різні підходи до поняття «моральність», ми можемо дійти висновку про те, що це складний за характером і будовою феномен людського життя.

Вивчаючи професійне самовизначення, слід підкреслити, що професійне і особистісне самовизначення мають багато спільного, а у вищих своїх проявах майже поєднуються. Вищим рівнем особистісного і професійного самовизначення є моральний, ціннісно-смысловий рівень, який спричиняє великий вплив на професійне самовизначення і професійне становлення людини. Моральні орієнтири ми вважаємо необхідною передумовою успішного професійного становлення. Автори розглядають практичне застосування сформованої моральної сфери в контексті професійної діяльності. Формування моральних механізмів регуляції поведінки і взаємин є найважливішим завданням розвитку професіоналізму. Розвиток професіонала має обов'язково супроводжуватися формуванням позитивного ставлення до визнаних моральних і етичних норм поведінки та взаємин. Таким чином, моральні орієнтири як інструмент соціальної регуляції є необхідним ресурсом для професійного становлення, але водночас їх механізми також змінюються, заломлюючись через цінності обраної професії. Таких самих позицій дотримується Л. Мітіна, тісно пов'язуючи процес особистісного розвитку зі становленням професіонала. Зі свого боку, ключовим компонентом особистісного розвитку виступає ціннісно-моральна сфера та її використання у житті людини. Під особистісним розвитком мається на увазі стратегія вивільнення внутрішніх ресурсів, що веде до можливості розв'язання ціннісно-моральних проблем і протистояння сере-

довищу, активного впливу на неї, можливості творчих проявів (Митина, 2014). Говорячи про конкретний характер взаємодії професійного становлення і ціннісних орієнтацій як елемента моральних орієнтирів, науковець зауважує, що характер вибору шляху професійного становлення залежить від внутрішньої позиції особистісних цінностей, здатних виступати мотивом життєдіяльності і саморозвитку людини. Таким чином, Л. Мітіна вказує на ресурсну характеристику ціннісно-моральної сфери, яка необхідна для вибору шляху професійного становлення. Вивчаючи роль ресурсу моральних орієнтирів у процесі професійного становлення ми виділяємо *морально-етичні* індивідуальні орієнтири особистості як один з елементів схеми взаємодії трьох сфер: людина, суспільство і професія. Відповідність моральних орієнтирів суспільним потребам у професійній діяльності отримала назву «соціально-моральна суб'єктність професіонала», яка детермінує соціальну значимість професійних вчинків (Митина, 2014).

Основою сфери моральних стосунків людей у професійній діяльності є їхні моральні та ціннісні установки, поведінкові пріоритети, а також морально-етичні критерії вчинків, скоєних людиною в контактах з колегами по роботі, в колективі, суспільстві. Моральна регуляція професійних стосунків в основному заснована на моральних нормах, вимогах, ідеалах, уявленнях, спрямованих на конкретну професію. Професійні цінності, які виконують роль регулятивного механізму конкретної професійної діяльності, відображають моральні норми всього суспільства в конкретній професії. Найбільш детально проблему ресурсного потенціалу моральної сфери в професійному становленні вивчив С. Дружилов.

Аналізуючи «індивідуальний ресурс професійного розвитку» людини, С. Дружилов розуміє під ним «з одного боку, реальні професійні можливості, її готовність до ефективної професійної діяльності, з іншого – нереалізовані (поки) професіоналізм, внутрішні резерви людини» (Дружилов, 2010, с. 38). Головним компонентом цього ресурсу вчений виділяє моральну сферу особистості. На думку автора, найважливішою ресурсною складовою, яка забезпечує прогресивний розвиток професіонала, є *морально-етичні* цінності, що збігаються з загальнолюдськими цінностями. Учений виходить з того, що сенс конкретної трудової діяльності,

а отже, і професійного становлення в ній, завжди визначається у контексті всього життєвого шляху. Водночас джерелами сенсу реалізації діяльності для людини є моральні цінності. Ігнорування людиною моральних цінностей, прийнятих професійним співтовариством, відступ від них, деструктивна професійна спрямованість, спотворене сприйняття сенсу діяльності, призводять до професійної маргінальності. Таким чином, автор відводить вирішальне значення ресурсу моральних орієнтирів, стверджуючи, що моральність повинна розглядатися як необхідна передумова формування професіоналізму (Дружилов, 2010). На підставі проаналізованих теорій можна зробити висновок, що моральні орієнтири є одним з ключових компонентів ресурсу професійного становлення, з одного боку, виступаючи необхідною передумовою, а з іншого, безпосередньо впливаючи на процес професійного становлення. Також варто зауважити, що існує певний перелік професій, де ресурс моральних орієнтирів набуває особливої значущості в процесі професійного становлення. До професійних сфер, що вимагають підвищеної уваги до моральних функцій, різні автори відносять психологічну, педагогічну, лікарську, юридичну та управлінську діяльність, а також соціальну роботу.

Моральні орієнтири в контексті конкретної професії відіграють дуже важливу роль. У діяльності психолога та педагога важливою є сформованість моральних якостей, які проявляються у процесі педагогічної діяльності і свідчать про рівень сформованості моральної культури. Особливо цінними професійними якостями є здатність до співпереживання, співчуття, щирості, поваги та розуміння, довіри, тактовності, розсудливості, справедливості, чесності. Велику роль відіграють професіоналізм ціннісних установок, моральність та культура загалом.

Ключовим етапом професійного становлення при дослідженні моральних орієнтирів є здобуття вищої освіти. Навчання у ЗВО тісно пов'язане з моральною сферою, позаяк інститут вищої професійної освіти має можливості в становленні культури майбутнього фахівця, задовольняючи потреби особистості в інтелектуальному, культурному і моральному розвитку, зберігаючи і примножуючи моральні і культурні цінності суспільства (Ряжкин, 2020).

Важливим є і те, що більшість студентів закладів вищої освіти перебувають на етапі юності, найбільш інтенсивному пе-

ріоді розвитку людини, що пов'язаний з накопиченням потенціалу в когнітивній, особистісній та емоційній сферах. Водночас у наш час прийнято говорити про існування певної кризи вищої освіти. Молодь стала нездатною сприймати ціннісно-смысловий досвід, який передається попередніми поколіннями, а це призводить до виникнення явища моральної деградації суспільства. Саме тому проблема морального виховання у процесі навчання має дуже важливе значення.

Необхідність розвитку моральної сфери особистості у професійній діяльності набуває особливої актуальності. Професійна освіта як важливий етап розвитку суб'єкта праці має забезпечувати формування ціннісно-смыслові, моральної основи майбутнього фахівця. У період навчання найбільш активно розвиваються моральні якості і почуття людини, а також формуються ціннісні орієнтації. Особливим етапом особистісного становлення кожної людини в процесі навчання є здобуття спеціальних знань та формування моральної сфери. Становлення професіонала має бути пов'язане із саморозвитком його моральності, повагою праці іншої людини, осягненням особистісного сенсу своєї професійної діяльності і розкриття у ній свого професійно-морального потенціалу.

Проблема моральності студентів, які володіють не тільки професійними компетенціями, а й моральним потенціалом, є однією з актуальних для України. Пов'язано це з тим, що моральна і професійна сфери тісно взаємозв'язані. Якісне професійне навчання є важливим у частині посилення морального компонента, оскільки не існує професій, в яких моральність не мала б значення. Розглядаючи моральні аспекти професії, необхідно надавати ключове значення її соціальної цінності та моральної позитивності результатів діяльності, що веде до можливості розгляду їх як обов'язкових вимог професійної підготовки.

На основі проаналізованих робіт можна **зробити висновки**, що на етапі навчання моральні орієнтири, відображаючи загальні етичні цінності, прийняті в соціумі, служать основою для формування специфічних професійних цінностей, прийнятих у тій професії, яку опановує студент. Таким чином, при теоретичному осмисленні питання про моральні орієнтири в контексті ресурсів професійного становлення нами були проаналізовані різні теорії

та концепції. Усе різноманіття представлених підходів сходиться в одному: моральні орієнтири відіграють найважливішу роль в протіканні професійного становлення і в ефективності професійної діяльності.

Перспективами подальшого дослідження є вивчення моральних орієнтирів як основи індивідуально-особистісного ресурсу професійного становлення.

Література

- Бандура, А.** (2000). *Теория социального научения*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Боришевський, М.** (2010). *Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності*. Київ: Академвидав.
- Булах, І.** (2004). *Психологічні основи особистісного зростання підлітків*. (Дис. ... д-ра психол. наук). Київ.
- Дружилов, С.А.** (2010). *Индивидуальный ресурс человека как основа становления профессионализма*. Воронеж: Научная книга.
- Маслоу, А.** (1997). *На подступах к психологии бытия. Психология бытия*. Москва: Рефл-бук.
- Митина, Л.М.** (2014). *Психология личностно-профессионального развития субъектов образования*. Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Москалець, В.** (1996). *Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі*. (Автореф. дис. ... д-ра психол. наук). Київ.
- Павелків, Р.** (2004). *Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці*. Рівне: Волинські обереги.
- Рубинштейн, С.Л.** (2003). *Бытие и сознание. Человек и мир*. Санкт-Петербург: Питер.
- Ряжкин, А.** (2020). *Зрелость как индивидуально-личностный ресурс профессионального становления студентов*. (Дисс. ... канд. психол. наук). Челябинск.
- Савчин, М.В.** (2009). *Моральна свідомість та самосвідомість особистості*. Дрогобич: РВВ ДДПУ імені Івана Франка.
- Скиннер, Б.Ф.** (2003). *Оперантное поведение*. В П.Я. Гальперин & А.Н. Ждан (Ред.), *История психологии. XX век: хрестоматия* (с. 531–568). Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга.
- Тимош, Ю.В.** (2018). *Психосемантика моральної свідомості особистості*. (Дис. ... канд. психол. наук). Луцьк.
- Фрейд, З.** (1989). *Введение в психоанализ: лекции*. Москва: Наука.

- Хавула, Р.М.** (2015). Теоретико-методологічні засади проблеми розвитку духовності особистості в юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. Т. VI: Психологія обдарованості*, 11, 283–290. Київ – Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка.
- Эриксон, Э.** (1996). *Детство и общество*. Санкт-Петербург: Ленато; АСТ; Фонд «Университетская книга».
- Tapp, J.L., & Kohlberg, L.** (1971). Developing senses of law and legal justice. *The Journal of Social Issues* (Vol. 27, pp. 65–92).

References

- Bandura, A.** (2000). *Teoriya sotsialnogo naucheniya [Social learning theory]*. Saint Petersburg: Evraziya [in Russian].
- Boryshevskiy, M.** (2010). *Doroha do sebe: vid osnov subiektnosti do vershyn dukhovnosti [The road to self: From the foundations of subjectivity to the heights of spirituality]*. Kyiv: Akademydav [in Ukrainian].
- Bulakh, I.** (2004). *Psykhologichni osnovy osobystisnoho zrostantia pidlitkiv [Psychological bases of personal growth of teenagers]*. (Doctor's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Druzhilov, S.A.** (2010). *Individualnyy resurs cheloveka kak osnova stanovleniya professionalizma [Individual human resource as the basis for the formation of professionalism]*. Voronezh: Nauchnaya kniga [in Russian].
- Maslou, A.** (1997). *Na podstupakh k psikhologii bytiya. Psikhologiya bytiya [On the approaches to the psychology of being. The psychology of being]*. Moscow: Refl-buk [in Russian].
- Mitina, L.M.** (2014). *Psikhologiya lichnostno-professionalnogo razvitiya subektov obrazovaniya [Psychology of personal and professional development of educational subjects]*. Moscow; Saint Petersburg: Nestor-Istoriya [in Russian].
- Moskalets, V.** (1996). *Psykhologichni osnovy vykhovanni dukhovnosti v ukrainiskii natsionalnii shkoli [Psychological bases of spirituality education in the Ukrainian national school]*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Pavelkiy, R.** (2004). *Rozvytok moralnoi svidomosti ta samosvidomosti u dytiachomu vitsi [Development of moral consciousness and self-awareness in childhood]*. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].
- Rubinshteyn, S.L.** (2003). *Bytie i soznanie. Chelovek i mir [Being and consciousness. Man and the world]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].
- Ryazhkin, A.** (2020). *Zrelost kak individualno-lichnostnyy resurs professionalnogo stanovleniya studentov [Maturity as an individual and personal*

- resource for the professional development of students*]. (Candidate's thesis). Chelyabinsk [in Russian].
- Savchyn, M.V.** (2009). *Moralna svidomist ta samosvidomist osobystosti [Moral consciousness and self-consciousness of the individual]*. Drohobych: RVV DDPU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
- Skinner, B.F.** (2003). Operantnoe povedenie [Operant behavior]. In P.Ya. Galperin & A.N. Zhdan (Eds.), *Istoriya psikhologii. XX vek – History of Psychology. XX century* (pp. 531–568). Moscow: Akademicheskii proekt; Ekaterinburg: Delovaya kniga [in Russian].
- Tymosh, Yu.V.** (2018). *Psykhosemantyka moralnoi svidomosti osobystosti [Psychosemantics of morality of specialness]*. (Candidate's thesis). Lutsk [in Ukrainian].
- Freyd, Z.** (1989). *Vvedenie v psikhoanaliz: lektzii [Introduction to psychoanalysis: lectures]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Khavula, R.M.** (2015). Teoretyko-metodolohichni zasady problemy rozvytku dukhovnosti osobystosti v yunatskomu vitsi [Theoretical and methodological principles of the problem of development of spirituality of the individual in adolescence]. *Aktualni problemy psikhologii: zbirnyk naukovykh prats Instytutu psikhologii imeni H.S. Kostiuksa. T. VI: Psikhologiiia obdarovanosti – Actual problems of psychology: collection of scientific works of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology. Vol. VI: The Psychology of Giftedness*, 11, 283–290. Kyiv – Zhytomyr: ZhDU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
- Erikson, E.** (1996). *Detstvo i obshchestvo [Childhood and society]*. Saint Petersburg: Lenato; ACT; Fond «Universitetskaya kniga» [in Russian].
- Tapp, J.L., & Kohlberg, L.** (1971). Developing senses of law and legal justice. *The Journal of Social Issues* (Vol. 27, pp. 65–92).

Стаття надійшла до редакції 12.05.2020 р.